

УДК 343.911

В. С. Батиргареева, кандидат юридичних наук, вчений секретар Інституту вивчення проблем злочинності АПРН України, м. Харків

РЕЦИДИВНА ЗЛОЧИННІСТЬ В УКРАЇНІ: ДО ПРОБЛЕМИ ЇЇ ЗАПОБІГАННЯ

Щоб відповідати принципам здійсності й ефективності, система заходів запобігання рецидивній злочинності має будуватися на глибокому осмисленні сутності злочинного рецидивізму й специфіки зумовлюючих його обставин, узгоджуватися з чітким уявленням суб'єктів запобігання про те, чого хоче досягти суспільство і якими силами це можна зробити вже сьогодні. Ці аксіоми, на жаль, нерідко залишаються поза увагою авторів тих чи інших пропозицій стосовно покращення стану запобіжної роботи в країні, не підкріплюючись всеосяжним вивченням історії проблеми, аналітичною роботою відповідного рівня й масштабу. Ураховуючи ці факти, а також те, що рецидивна злочинність — константа злочинності за будь-яких часів і в будь-якій державі, завжди існуватиме необхідність звернення до проблеми запобігання їй.

Розробці заходів запобігання злочинному рецидивізму присвячено чимало наукових праць. Серед них треба згадати напрацювання А. І. Алексєєва, Ю. І. Битка, В. В. Голіни, І. М. Даньшина, А. Ф. Зелінського, П. П. Михайленка, Ю. В. Солопанова, Е. Я. Стумбіни, Г. Й. Шнайдера, О. М. Яковлева та ін. Погляди даних авторів, безумовно, є концептуальним каркасом сучасного розуміння системи протидії цьому виду злочинності. Разом із тим треба не лише дати цілісне уявлення про таку систему, але й визначити особливості, які зумовлюють ланцюги подібної системи і повинні враховуватися під час її подальшого вдосконалення. До того ж все це сприятиме формулюванню поняття про систему запобігання рецидивізму на сучасному етапі розвитку українського суспільства.

На наш погляд, основні напрями запобігання рецидивній злочинності зумовлюються низкою особливостей, сутність яких полягає у такому.

1. Досить значною є питома вага запобіжних заходів, які належать до спеціально-кримінологічних. Це пояснюється тим, що після набуття людиною негативного досвіду, пов'язаного з учиненням злочину й із застосуванням до неї покарання, необхідно докласти енергійніших зусиль, щоб «вирвати» людину з кримінального середовища і «прищепити» її до нормального життя. Тому робити наголос головним чином на загальносоціальному напрямі роботи, як це має місце під час запобігання первинній злочинності, явно недостатньо.

2. Особливість запобігання рецидивній злочинності полягає в тому, що наявність двох засуджень — це критична межа в «кар'єрі» злочинця. Якщо особа не зупиниться після першого засудження, то надалі дієвість будь-яких запобіжних заходів значно зменшується. Таким чином, весь запобіжний арсенал слід вживати до набуття людиною протиправного досвіду або в крайньому випадку інтенсивно включати людину в процес соціальної адаптації після звільнення від відбування покарання вперше. Із цього випливає, що, по-перше, модель запобігання рецидивній злочинності, образно кажучи, повинна бути усіченою, де основну масу відповідних заходів треба вжити на початкових етапах розвитку злочинної «кар'єри»; по-друге, після другого засудження особи йдеться, як правило, лише про захист суспільства від злочинів шляхом якомога тривалішої ізоляції злочинця від суспільства без особливої надії на його виправлення.

3. У всій запобіжній діяльності щодо рецидивізму має дотримуватися принцип балансу між зусиллями, затраченими суспільством, і віддачею від адресатів цієї допомоги. Справа в тому, що соціальна політика, що провадиться в державі сьогодні, як це не парадоксально, розбещує багатьох споживачів адресної допомоги. Регулярна державна підтримка нерідко виключає будь-яку активність особи в поліпшенні свого соціального стану, а головне — не прищеплює почуття відповідальності за свої дії. Тому, намагаючись повернути звільнену від покарання особу назад до суспільства, треба пам'ятати, що вона є не пасивним об'єктом запобіжної роботи, а безпосереднім учасником цього процесу, від наполегливості й бажання якої прямо залежить кінцевий результат її повернення до життя в законослухняному суспільстві.

4. Особливість запобігання рецидивній злочинності вбачається й у тому, що цією діяльністю охоплюється значний сегмент всіх запобіжних заходів, що здійснюються в суспільстві. Це пояснюється, з одного боку, наявністю двох блоків детермінант — так званих загальних (або первинних), які зумовлюють учинення й першого злочину, і специфічних, а з другого — послідовністю вжиття запобіжних заходів залежно від того, чи реалізуються вони з метою запобігання первинній чи рецидивній злочинності. Крім того, характер запобігання залежить від етапу злочинної «кар'єри» цих суб'єктів, тому що стосовно особи, яка має лише одну судимість, запобіжні заходи відрізняються від тих, що вживаються стосовно багаторазових рецидивістів на пізніх етапах їх злочинної діяльності. Обов'язково треба враховувати й ту обставину, що пенітенціарна злочинність є органічною частиною злочинності рецидивної. Тому відповідна робота щодо злочинців, які відбувають покарання в місцях позбавлення волі, своїм обсягом входить до системи запобіжних заходів стосовно злочинного рецидивізму.

5. Унаслідок того, що рецидивна злочинність за своєю структурою є неоднорідною (за видами злочинних проявів, кількістю попередніх засуджень, місцем учинення злочинів та ін.), запобіжну діяльність не можна уніфікувати в будь-який спосіб. У зв'язку з цим великого значення набуває рівень індивідуального запобігання, на якому й треба варіювати наявні запобіжні заходи.

6. Ще одна, мабуть, основна особливість запобігання злочинно-му рецидивізму дуже влучно передана словами В. В. Голіни, які наводимо без коментарів: «Рецидивна злочинність — складне явище, яке (як і злочинність взагалі) притаманне людському суспільству, має свої закономірності і не може бути ліквідоване у найближчі часи. Максимум можливого у боротьбі з нею — зменшення її до певних розмірів, утримання на контрольованому рівні, здійснення ефективного контролю з боку суспільства та держави за її станом та заходами боротьби з нею. Основне завдання протидії рецидивній злочинності зводиться до необхідності довгострокової, послідовної, комплексної, контрольованої боротьби з нею»¹.

¹ Кримінологія: Загальна та Особлива частини : підручник / за ред. І. М. Данишина. – Х. : Право, 2003. – С. 279–280.

Отже, запобігання рецидивній злочинності становить складну багаторівневу систему, за якою визначається спрямованість соціальної політики у цій сфері і яка складається із заходів загально-соціального характеру і заходів спеціально-кримінологічної спрямованості (при провідній ролі останніх), що спрямовані на *безперервний захист* суспільства від рецидивної злочинності у широкому значенні слова шляхом: а) застосування відповідного покарання до рецидивістів; б) створення належних умов його відбування; в) нагляду за особами, які відбули покарання, а також тими, що відбувають покарання; г) відшкодування збитків державі, суспільству й окремим громадянам, потерпілим від злочинних діянь; д) недопущення вчинення нових злочинів тощо, і постійну *соціальну адаптацію й ресоціалізацію* колишніх засуджених як показник успішності цього процесу й досягнення стану їх виправлення.

Реалізація загальносоціальних заходів запобігання злочинності в цілому створює необхідні підстави для застосування спеціально-кримінологічних заходів запобігання рецидивній злочинності. Масив останніх заходів вважаємо за доцільне поділити за відповідними напрямками, виходячи з принципу виокремлення певних етапів розвитку злочинної «кар'єри» злочинців-рецидивістів. Принаймні можна вирізнити декілька груп спеціальних заходів запобігання рецидивній злочинності, що вживаються: а) на етапі відбування особою покарання за вчинення першого й наступних (рецидивних) злочинів; б) під час соціальної адаптації після відбування покарання, а також при відбуванні покарань, не пов'язаних із позбавленням волі; в) у процесі здійснення адміністративного нагляду; г) на етапі виявлення умислу в особи, яка знаходиться на волі, а також готування й замаху на вчинення нового злочину; д) при розслідуванні й призначенні покарання за вчинення першого і наступних (рецидивних) злочинів.

Указані групи заходів можуть бути циклічними, оскільки йдеться про випадки повернення особи до вчинення нових злочинів вдруге, втретє, в наступні рази після відбування покарання і необхідність вживати відповідних запобіжних заходів знову й знову. При цьому заходи із соціальної адаптації можуть бути кінцевим етапом у запобіганні рецидивній злочинності, однак можуть бути й лише

проміжним етапом, коли не досягається мета повернення особи до законослухняного життя. Інколи ці заходи можуть перехресуватися, здійснюватися одночасно, наприклад, як у випадках вживання тих із них, що спрямовані на соціальну адаптацію, з паралельним проведенням роботи з адміністративного нагляду за звільненою особою.

Комплекс завдань, що вирішуються на етапі відбування особою покарання за вчинений злочин, визначається як цілями покарання, зазначеними в ч. 2 ст. 50 КК України, так і положеннями кримінально-виконавчого законодавства, що регламентують порядок та умови виконання-відбування цих покарань. Такими завданнями, зокрема, є: а) запобігання вчиненню нових злочинів, б) створення умов для ресоціалізації засуджених, в) запобігання тортурам і нелюдському або такому, що принижує гідність, поводженню із засудженими як з боку працівників органів та установ виконання покарання, так і з боку інших засуджених.

Вирішення цих завдань є показником дієвості системи запобігання правопорушенням на етапі відбування призначеного покарання, а також критерієм його ефективності. Як зазначає С. Ю. Лукашевич, воно забезпечується шляхом вжиття таких заходів спеціально-кримінологічного запобігання злочинності в місцях позбавлення волі, *а отже, й рецидиву злочинів* (курсив наш. — В. Б.), як втручання у кризові ситуації; зменшення практичних можливостей вчинення злочинів, протидія кримінальній субкультурі; залучення громадськості до профілактичної та попереджувальної роботи; надання допомоги потерпілим від злочинів¹. На наш погляд, це не стільки окремі заходи, скільки основні напрями запобіжної роботи в місцях позбавлення волі. Що стосується окремих конкретних заходів щодо безпосередньої реалізації цих напрямів, то вони можуть варіюватися в межах реалізації тих чи інших напрямів запобіжної діяльності. Так, цей же вчений, розкриваючи зміст втручання в кризові ситуації як комплексу різноманітних заходів щодо утримання від злочинних проявів, відносить до них: а) здійснення постійного оперативного

¹ Лукашевич С. Ю. Попередження злочинності засуджених в місцях позбавлення волі : монографія / С. Ю. Лукашевич. – Х. : Вид. СПД ФО Вапнярчук Н. М., 2006. – С. 85.

контролю за криміногенними зонами в установах, де найчастіше виникають типові й серйозні негативні явища, які сприяють виникненню й розвитку напружених міжособистісних (групових) конфліктів або особливого психічного стану засуджених, що погрожує вчиненням злочинів; б) проведення комплексних профілактичних операцій за участю всіх підрозділів, залучення сил і засобів інших установ для вирішення негайних проблем; в) реалізацію заходів протидії професіоналізації та консолідації злочинців; г) вжиття необхідних заходів щодо виявлення осіб, які потребують психологічного, клініко-психіатричного чи іншого обстеження з метою блокування й усунення чинників, які травмують психіку¹.

Якщо прийняти за аксіому, що й під час відбування злочинцем покарання за вчинене діяння запобігання рецидивній злочинності повинна відводитися велика увага, то пошуки й фіксація фактичних даних про заборонену КК України протиправну діяльність окремих осіб та їх груп, що визнаються за Законом України «Про оперативно-розшукову діяльність» одним із її *завдань*, є найважливішим напрямом запобіжної роботи в місцях позбавлення волі. Цілі реалізації цього завдання достатньо докладно розкриваються у ст. 104 КВК України, положення якої безпосередньо присвячені оперативно-розшуковій діяльності в колоніях. До них належать: забезпечення безпеки засуджених, персоналу колоній та інших осіб; виявлення, попередження й розкриття злочинів, учинених у колоніях, а також порушень установленого порядку відбування покарання; вивчення причин та умов, що сприяють учиненню злочинів та інших правопорушень; надання правоохоронним органам, які здійснюють оперативно-розшукову діяльність, допомоги в розкритті, припиненні й попередженні злочинів. Отже, зазначена робота, що здійснюється відповідними службами установ виконання покарань, спрямована перш за все на встановлення контролю за криміногенними процесами та явищами, що можуть відбуватися в місцях позбавлення волі, й на упередження виникнення і продовження існування причин та умов, які можуть призвести до вчинення злочинів.

¹ Лукашевич С. Ю. Попередження злочинності засуджених в місцях позбавлення волі : монографія / С. Ю. Лукашевич. – Х. : Вид. СПД ФО Вапнярчук Н. М., 2006. – С. 85–86.

Завдяки оперативно-розшуковій діяльності на стадіях готування злочину й замаху на нього в колоніях запобігається основна маса злочинів, а також значна частка інших правопорушень, перебиваються канали надходження до засуджених заборонених предметів, значна їх частина вилучається¹. Реалізація заходів цієї діяльності — один із найголовніших напрямів запобігання рецидивній злочинності в колоніях, особливо послідовно-кримінальних рецидивістів, які створюють відповідний «клімат» у місцях позбавлення волі, здійснюючи вплив на інших засуджених, формуючи угруповання негативної спрямованості з числа собі подібних і залучаючи до участі в них молодь.

На даний час уже склалася багаторічна практика вжиття оперативно-розшукових заходів. З огляду на великий обсяг спеціальних теоретичних напрацювань у цій сфері, що так чи інакше втілюються у відомчих нормативних актах, якими регулюється процес здійснення оперативно-розшукової діяльності, зауважимо: 1) перманентної концентрації зусиль потребує робота з подальшого формування й практичного використання інформаційного банку даних на злочинців, їх кримінальні зв'язки, а також об'єкти, що становлять інтерес для майбутньої оперативної розробки; 2) ефективність оперативно-розшукової діяльності стосовно запобігання й викриття рецидивних злочинів, безперечно, залежатиме від удосконалення організації постійної взаємодії між: а) оперативними та іншими підрозділами в межах однієї установи виконання покарання, б) відповідними підрозділами різних установ одного відомства й в) установами виконання покарання й органами інших відомств правоохоронної системи; 3) здійснення оперативно-розшукової діяльності неможливе без вжиття заходів щодо захисту оперативної інформації.

Одними з головних принципів проведення в колонії оперативно-розшукових заходів, як і вжиття будь-яких інших запобіжних заходів, не говорячи вже про всю організацію процесу відбування-виконання покарання, є законність і гуманність. Втілення в життя цих принципів є показником дотримання прав та свобод людини при виконанні кримінальних покарань. Отже, створення в колоніях

¹ Кримінально-виконавчий кодекс України : наук.-практ. комент. / за заг. ред. А. Х. Степанюка. – Х. : Одісей, 2005. – С. 351.

умов, які відповідали б вимогам гуманності в загальнолюдському вимірі і свідчили б про дотримання стану законності, має велике значення. По-перше, їх додержання створюватиме менше перешкод в соціальному одужанні людини, оскільки факт знаходження в місцях позбавлення волі й так назавжди накладає відбиток на психіку людини, залишається в її пам'яті, виявляється постійним джерелом самостигматизації. Будь-які страждання, викликані порушенням принципів законності, засад гуманізму людського спілкування під час відбування покарання, за свідченням рецидивістів, справляють найсильніше враження, особливо вперше. Саме в цей період у них формується уявлення як про ставлення до них суспільства, так і ті жорсткі закони, за якими живе злочинна спільнота. Причому за своєрідною шкалою страждань, побудованою за джерелами їх виникнення, на перше місце вони поставили порушення принципу законності й засад гуманізму з боку працівників правоохоронної системи, на друге — негуманне (у широкому значенні слова) ставлення до них суспільства.

По-друге, нерівні умови відбування покарання (у межах одного виду режиму) внаслідок порушення принципу законності сприяють зміцненню позицій злочинної ієрархії, вплив якої завжди супроводжується знущаннями й приниженнями одних засуджених з боку інших, нерідко з використанням фізичної сили. А це, у свою чергу, призводить до виникнення ситуацій кримінальної агресії. З урахуванням того факту, що йдеться про осіб, які вже мають кримінальний досвід, створення безпечних умов відбування покарання стосовно їх особистої безпеки допоможе рецидивістам зберегти не лише моральне, а й фізичне здоров'я.

По-третє, у досягненні позитивних результатів соціальної адаптації осіб після їх звільнення і просуванні в напрямі гуманізації покарання велике значення має забезпечення засуджених у колонії роботою, яка під час відбування покарання 1) допомагатиме в набутті, розвитку або в збереженні корисних професійних навичок людини; 2) перешкоджатиме її подальшій моральній і професійній деградації; 3) надаватиме можливість заробити засудженому гроші (принаймні на додаткове харчування чи побутові потреби); 4) сприятиме скороченню незайнятого часу, безцільне проведення якого

може мати вельми негативний вплив; 5) стимулюватиме вжиття заходів щодо налагодження або відновлювання виробництва, встановлення економічних пільг з обов'язковим дотриманням безпечних умов праці.

Гадаємо, що дотримання засадничих принципів виконання-відбування покарання — гуманності й законності залежить від багатьох чинників, однак у першу чергу від таких, як-от: а) матеріальні засоби, достатня кількість яких дозволить, з одного боку, наблизитися до кращих світових стандартів умов тримання засуджених, апробованих у розвинених країнах світу, й досягти відповідного рівня технічного забезпечення запобіжної діяльності шляхом використання інженерно-технічних засобів охорони об'єктів, ізоляції засуджених і нагляду за ними (ст. 103 КВК України), а з другого — зменшити факти корупції посадовців; б) підготовка персоналу за спеціальним фахом; в) якість законодавства, яким регулюється процес виконання-відбування покарання; г) розширення контролюючих функцій громадськості за умовами відбування покарання. Вважаємо, що в межах 2 млрд грн (!), виділених державою на розвиток кримінально-виконавчої системи, хоча б частково ці завдання вирішити можливо.

З метою приведення кримінально-виконавчої системи України у відповідність до західноєвропейських стандартів, Європейських тюремних правил і на виконання Спільної програми комісії європейського співтовариства й Ради Європи в галузі реформи правової системи, місцевого самоврядування й правоохоронної системи України було введено нову класифікацію засуджених до позбавлення волі й установ виконання покарань¹. Крім того, модернізована і структура внутрішнього простору виправних і виховних колоній, що в цілому відповідає положенням ЄТП. За новим кримінально-виконавчим законодавством у виховних колоніях створюються такі ділянки: 1) карантину, діагностики і розподілу, 2) ресоціалізації, 3) соціальної адаптації. У виправних колоніях мінімального й середнього рівня безпеки — 1) карантину, діагностики і розподілу, 2) ресоціалізації, 3) посиленого контролю, 4) соціальної реабіліта-

¹ Кримінально-виконавчий кодекс України : наук.-практ. комент. / за заг. ред. А. Х. Степанюка. — Х. : Одісей, 2005. — С. 265.

ції. У виправних колоніях максимального рівня безпеки — 1) карантину, діагностики і розподілу, 2) ресоціалізації, 3) посиленого контролю (ст. 94 КВК України).

Запроваджена прогресивна система виконання-відбування покарання в ідеалі сприяє виконанню принаймні трьох головних завдань: а) ефективнішому застосуванню до засуджених засобів виправлення й ресоціалізації; б) створенню умов для повернення особи після відбуття покарання до нормального життя в суспільстві; в) запобіганню правопорушенням у самій установі виконання покарання. Крім того, за Методичними рекомендаціями Державного департаменту України з питань виконання покарань щодо класифікації засуджених та її врахування при формуванні відділень соціально-психологічної служби та організації індивідуально-профілактичної роботи з різними категоріями засуджених останні поділяються ще й за зазначеними відділеннями вказаної служби. Таким чином, сьогоднішня багатоступінчаста система розподілу засуджених по різних структурних частинах однієї колонії залежно, зокрема, від їх поведінки, ставлення до праці й навчання посилює можливість запобіжної діяльності в цих установах.

Ще один перспективний напрям запобіжної роботи в місцях позбавлення волі — участь громадськості в організації громадського контролю за дотриманням прав і законних інтересів засуджених, а також у сприянні установам виконання покарання у їх виправленні й ресоціалізації і створенні належних умов їх тримання. Важливість залучення громадськості до процесу виконання-відбування покарання вбачається з декількох причин. По-перше, участь громадськості у цій діяльності сприяє повільній зміні поширеного стереотипу ставлення оточуючих до злочинців як до стигматизованих його членів. Треба згадати, що показником ступеня цивілізаційного розвитку країни вже протягом тривалого часу вважається небайдужість громадськості до долі неблагополучних верств населення. Тому замість вимушеної позиції «нормального» співіснування зі злочинними проявами в суспільстві треба намагатися культивувати стан занепокоєння долею цих верств, до яких, звичайно ж, належать і злочинці. Однак не можна в примусовому порядку вимагати від громадськості обов'язкової участі в розв'язанні про-

блем правопорушників, адже зміна стереотипу людського мислення — це тривалий еволюційний процес, який не можна штучно прискорювати. По-друге, при постійному виявленні якомога більшою частиною суспільства своєї зацікавленості долею злочинців як під час відбування ними покарання, так і після звільнення згодом треба очікувати зворотної реакції з боку останніх, що підвищить ступінь довіри учасників цих складних відносин. Прикладом тому може служити досвід таких зарубіжних країн, як Голландія, Данія, Швеція та деякі інші.

Для забезпечення громадського контролю за дотриманням прав засуджених під час виконання кримінальних покарань відповідно до ч. 2 ст. 25 КВК України створюються спостережні комісії. Головний принцип цього контролю — забезпечення відкритості діяльності установ виконання покарань для суспільства, що виявляється реальним важелем у вирішенні проблем виправлення й соціальної реабілітації засуджених¹. Громадський контроль безпосередньо стосується запобіжної діяльності під час відбування покарання, оскільки між станом його організації та рівнем правопорушень спостерігається практично обернено пропорційна залежність: чим сильніший громадський контроль, тим менше спостерігається порушень прав і законних інтересів засуджених, а отже, і фактів протиправних реакцій з їх боку. Однак сьогодні, як справедливо пишуть фахівці, такий контроль перебуває в зародковому періоді, оскільки його покладено на спостережні комісії, які за нечисленними винятками становлять майже формально існуючі утворення, не здатні забезпечити незалежної оцінки з відповідним реагуванням на виявлені недоліки в роботі². Як показало вперше проведене в Україні дослідження громадської правозахисної організації «Донецький Меморіал», у дійсності ці комісії переважно складаються (на 85–90 %, а часто й на всі 100 %) із чиновників. До того ж громадський

¹ Яковець І. С. Організація діяльності спостережних комісій: Положення про спостережні комісії : наук.-практ. комент. / І. С. Яковець. – М. : Penal Reform International, 2006. – С. 16.

² Яковець І. С. Міжнародна практика оцінки ефективності діяльності системи виконання кримінальних покарань / І. С. Яковець // Питання боротьби зі злочинністю : зб. наук. пр. ІВПЗ АПрН України. – Х. : Кроссруд, 2007. – Вип. 14. – С. 143.

контроль за дотриманням прав людини в установах системи виконання покарань тільки декларується, оскільки Положення про спостережні комісії цей вид діяльності до кола їх повноважень не включає¹.

Аналіз змісту низки інших статей КВК України дозволяє побачити, що громадськість бере участь у наданні допомоги засудженим і сприянні їх виправленню. Так, у ст. 149 зазначається, що для надання допомоги адміністрації виховних колоній в організації навчально-виховного процесу та зміцненні матеріально-технічної бази колонії, вирішення питань соціального захисту засуджених, трудового та побутового облаштування осіб, які звільняються, при виховних колоніях створюються піклувальні ради з представників органів державної влади, органів місцевого самоврядування, громадських організацій. Однак у переліку завдань піклувальної ради не йдеться про такий вид діяльності, як громадський контроль за дотриманням прав і законних інтересів неповнолітніх засуджених. А беручи до уваги те, що робота спостережних комісій поширюється лише на виправні установи для дорослих, слід констатувати, що сьогодні в установах виконання покарання стосовно неповнолітніх з боку громадськості фактично немає такого контролю за дотриманням їх прав і законних інтересів.

З метою підвищення ефективності участі громадськості в діяльності із запобігання правопорушенням серед осіб, які відбувають покарання, виникає необхідність у заповненні прогалин у цій сфері правового регулювання. Вважаємо, є сенс внести відповідні доповнення до ст. 149 КВК України й Положення про піклувальні ради при спеціальних виховних установах щодо здійснення цією радою контролю за дотриманням прав та законних інтересів неповнолітніх засуджених.

Чекає на своє прийняття й Закон України «Про волонтерський рух», підґрунтям якого стала Концепція його проекту, схвалена розпорядженням Кабінету Міністрів України ще у 2004 р. Одним із завдань зазначеної Концепції є задоволення потреб дітей, молоді,

¹ Про дотримання законності в установах виконання покарань : матеріали виїз. засід. Ком. Верхов. Ради України з питань законодав. забезп. правоохорон. діяльн. – Х. : Вид-во Харк. обл. ради, 2007. – С. 85.

людей похилого віку, осіб із фізичними вадами, інших уразливих верств населення, громадян, які потрапили в складні життєві обставини. Виходячи з подібного розуміння призначення волонтерської діяльності, доцільно визнати окремим її напрямом згідно із Законом України «Про соціальну адаптацію осіб, які відбували покарання у виді обмеження волі або позбавлення волі на певний строк» надання допомоги вказаним особам, а також тим, які відбувають покарання у виді обмеження або позбавлення волі. На жаль, у переліку основних напрямів волонтерської діяльності, передбачених ст. 23 проекту Закону України «Про волонтерський рух», ці категорії осіб не значаться клієнтами волонтерських послуг. Однак не можна заперечувати, що ці особи якраз і знаходяться у складних життєвих обставинах. У цілому ж волонтерський рух в Україні — одна з перспективних форм участі громадськості у вирішенні долі засуджених, у тому числі й рецидивістів, яка повинна якомога скоріше набути законодавчого закріплення. Відповідне доповнення слід внести й до Положення про волонтерську діяльність у сфері надання соціальних послуг, передбачивши в п. 6, що волонтерська діяльність провадиться шляхом надання допомоги особам, які перебувають у складних життєвих обставинах: за місцем проживання особи; у стаціонарних інтернатних установах і закладах; у реабілітаційних установах і закладах; в установах і закладах денного перебування; у територіальних центрах соціального обслуговування; в установах виконання покарань.

Після звільнення в людини проблем стає не менше, хоча вони вже зовсім інші, ніж у колонії¹. Їх вирішення пов'язується із соціальною адаптацією й ресоціалізацією, які на зазначеному етапі у своєму сполученні є одними з найважливіших напрямів спеціально-кримінологічного запобігання рецидивній злочинності.

Особливістю адаптаційно-ресоціалізаційного процесу на даному етапі стає те, що успішність повернення особи до законотворчого суспільства залежить в першу чергу від її власної активності. А про доволі низьку активність рецидивістів у вирішенні власної

¹ Про дотримання законності в установах виконання покарань : матеріали виїз. засід. Ком. Верхов. Ради України з питань законодав. забезп. правоохорон. діяльн. – Х. : Вид-во Харк. обл. ради, 2007. – С. 85.

долі говорять результати проведеного дослідження. Так, щодо використання допомоги, яку пропонує сьогодні суспільство звільненим особам при розв'язанні їх першочергових проблем (працевлаштування, житлові питання, створення сім'ї, медична допомога, відновлення документів тощо), більшість рецидивістів зазначили, що будуть намагатися самостійно вирішувати будь-які питання, які виникатимуть після відбування ними покарання. Тому 93,0 % опитуваних зазначили, що вони не користуються послугами жодних соціальних закладів, а якщо й звертаються за допомогою, то найчастіше до центрів соціальної адаптації і центрів реінтеграції (їх послугами на момент опитування користувалися 2,3 %). Користувалися послугами громадських і благодійних організацій так само 2,3 % рецидивістів. Ще 1,2 % осіб не відмовлялися від допомоги інших закладів (наприклад, медичних установ). Користувалися після звільнення послугами будинків нічного перебування 0,6 % осіб. Ще стільки ж (0,6 %) були утриманнями будинків-інтернатів.

Як бачимо, має місце значна інертність реципієнтів щодо соціальних послуг. Водночас це свідчить про нерозробленість таких запобіжних напрямів у боротьбі з рецидивною злочинністю, як соціальна адаптація й ресоціалізація колишніх засуджених. З огляду на стан остаточної нерозв'язаності цієї проблеми при одночасному визнанні її перспективності в системі запобігання вважаємо за доцільне основними напрямами запобіжної роботи визнати заходи: а) з подальшого структурно-організаційного оформлення й законодавчого врегулювання сфери надання соціальних послуг особам, звільненим із місць позбавлення волі або таким, що відбувають покарання, не пов'язаних з ізоляцією від суспільства; б) щодо допомоги в працевлаштуванні; в) щодо забезпечення житлом; г) медичної й психологічної допомоги; д) зі своєчасного відновлення документів та ін.

Спеціальним заходом запобігання рецидивній злочинності є адміністративний нагляд за особами, звільненими з місць позбавлення волі. За Законом України «Про адміністративний нагляд за особами, звільненими з місць позбавлення волі» рецидивонебезпечною вважається поведінка звільнених, які раніше відбували покарання у виді позбавлення волі за тяжкі, особливо тяжкі злочини або за-

суджувалися двічі й більше разів за умисні злочини, якщо протягом відбування покарання їх поведінка свідчила про те, що вони вперто не бажають стати на шлях виправлення, або якщо після відбування покарання чи умовно-дострокового звільнення від нього, незважаючи на попередження органів внутрішніх справ, ці особи систематично порушують громадський порядок і права інших громадян або вчиняють інші правопорушення. Усе це дає підстави вважати, що зазначені особи продовжують залишатися небезпечними для суспільства, а тому потребують посиленого контролю за їх поведінкою.

В одному випадку необхідність установлення адміністративного нагляду пов'язується не стільки із зухвалою антигромадською поведінкою звільненої особи, скільки з її властивостями, зумовленими наркотичною залежністю. Ідеться про осіб, які раніше засуджувалися до позбавлення волі за один із злочинів, пов'язаних з незаконним обігом наркотичних засобів, психотропних речовин і прекурсорів. Серед них — абсолютна більшість споживачів цих засобів та речовин, які самостійно не можуть зупинитися, хоча є й особи, які до засудження займалися їх виготовленням і збутом, не будучи наркоманами.

Установлення чіткого переліку осіб, щодо яких може застосовуватися адміністративний нагляд, — цілком справедливий підхід. Однак вважаємо слушною пропозицію працівників кримінально-виконавчої системи й органів внутрішніх справ щодо розширення цього переліку за рахунок тих, хто у своїй протиправній поведінці виявляє ознаки злочинного професіоналізму. Перш за все йдеться про осіб, які засуджувалися за корисливі й корисливо-насильницькі злочини двічі й більше разів (навіть якщо одне з покарань і не було пов'язано з позбавленням волі). Такі особи, що цікаво, під час відбування покарання або умовно-дострокового звільнення можуть і не виявляти у своїй поведінці ознак, що свідчили б про небажання стати на шлях виправлення, однак велика ймовірність повернення їх до нових злочинів і є підставою для встановлення адміністративного нагляду.

Як і при недопущенні рецидивізму в місцях позбавлення волі, на етапах реально виявленого умислу, підготовки й навіть замаху

на вчинення нового злочину з боку особи, яка відбула покарання у виді позбавлення волі або відбуває покарання, не пов'язане з позбавленням волі, великого значення набувають запобіжні заходи, серед яких знову ж таки чільне місце відводиться заходам оперативно-розшукової діяльності, які провадяться оперативними підрозділами МВС України¹. Про ефективність оперативно-розшукової діяльності стосовно припинення, виявлення й розкриття злочинів і розшуку осіб, які їх вчинили, свідчить той факт, що 85,9 % рецидивістів було викрито за допомогою вжиття саме заходів оперативно-розшукової діяльності. Наголосимо, 88,9 % опитаних працівників міліції зазначили, що заходам оперативно-розшукової діяльності у запобіганні або припиненні вчинення нових злочинів серед раніше судимих осіб відводиться доволі значна або навіть найзначніша роль. Іншими словами, на умовно названому етапі активізації злочинної «кар'єри», коли треба вживати рішучих заходів з метою припинення доведення злочину до кінця або недопущення вчинення повторного, зазначена діяльність, пов'язана з пошуком фактичних даних про протиправні дії окремих осіб і груп, стає основним напрямом спеціально-кримінологічного запобігання.

Результати опитування працівників оперативних підрозділів МВС України дозволили визначитися з пропозиціями щодо підвищення ефективності оперативно-розшукової діяльності на етапах реально виявленого умислу, підготовки й замаху на вчинення нового злочину з боку раніше засуджених осіб, включаючи рецидивістів.

По-перше, ефективність запобіжної роботи підвищує постійна взаємодія між різними підрозділами міліції, у першу чергу між службою дільничних інспекторів і підрозділами, які провадять оперативно-розшукову діяльність, зокрема обмін інформацією про стан оперативної обстановки на адміністративних дільницях обслуговування, прибуття в населений пункт на постійне проживання осіб, звільнених із місць позбавлення волі, осіб, за якими встановлено адміністративний нагляд, тощо. За п. 11.2 Положення про службу дільничних ін-

¹ Тут ми свідомо залишаємо осторонь діяльність оперативних підрозділів інших міністерств і відомств, передбачених Законом України «Про оперативно-розшукову діяльність», оскільки основне навантаження в запобіганні злочинному рецидивізму все ж таки покладається на оперативні підрозділи органів внутрішніх справ.

спекторів міліції в системі МВС України в обов'язок їх служби ставиться постійна взаємодія з працівниками оперативних і слідчих підрозділів щодо попередження й розкриття злочинів.

По-друге, на сьогодні на рівні нормативних актів не закріплено критеріїв оцінки ефективності оперативно-розшукової діяльності, як це зроблено, наприклад, стосовно діяльності дільничного інспектора міліції (п. 13 вказаного Положення). В основному ця робота орієнтується на досягнення кількісних показників, які у звітному періоді мають бути не гіршими за попередній час. З огляду на це потребує активізації робота з опрацювання критеріїв оцінки цього виду діяльності.

По-третє, успішність оперативно-розшукової діяльності прямо залежить від рівня забезпеченості засобами зв'язку, оргтехнікою й автотранспортом. Справа в тому, що використання злочинцями технічних новин потребує адекватного технічного оснащення правоохоронних органів, а то й випередження відповідного оснащення злочинців.

По-четверте, цінним джерелом отримання відповідної оперативної інформації є приватні особи, з якими встановлено конфіденційне співробітництво на добровільних засадах (п. 13 ст. 8 Закону України «Про оперативно-розшукову діяльність»). Про налагодження взаємодії з населенням, громадськими організаціями, підприємствами й установами всіх форм власності, ЗМІ наголошувалося ще у Концепції розвитку системи Міністерства внутрішніх справ, схваленої постановою Кабінету Міністрів України 24 квітня 1996 р. Цілком очевидно, що однією з форм взаємодії працівників оперативно-розшукових підрозділів з населенням і є конфіденційна співпраця під час запобігання і припинення злочинів.

По-п'яте, запобіжна робота щодо недопущення рецидивізму серед осіб, які не відмовилися від продовження злочинної діяльності, передбачає використання автоматизованих інформаційних систем відомостей оперативно-розшукового характеру. У період бурхливого розвитку комп'ютерних технологій, що супроводжується розробленням методик незаконного вторгнення в чужу інформацію, зазначені відомості потребують створення адекватного захисту від стороннього вторгнення.

По-шосте, гарантом успішного виконання оперативно-розшукових заходів щодо запобігання або припинення злочинів є забезпечення внутрішньої безпеки оперативно-розшукових підрозділів системи МВС, уповноважених провадити оперативно-розшукову діяльність.

З метою визначення заходів запобігання при розслідуванні й призначенні покарання як за вчинення злочину(-ів) уперше, так і за вчинення рецидивного злочину(-ів) ми пішли від зворотного — виявили думку самих засуджених. Це дало доволі несподіваний результат. Майже половина респондентів у тій або іншій формі зазначили про порушення принципу законності на досудовому розслідуванні й при відправленні правосуддя, що нібито позначилося на їх рішенні продовжувати злочинну «кар'єру». Навіть якщо відкинути бажання багатьох з них перекласти свою вину на оточення, то все одно таке часте згадування про проблему, яка дійсно є, свідчить про її значущість у детермінаційному комплексі рецидивізму. Отже, без перебільшення можна стверджувати, що одним з основних заходів запобігання злочинному рецидивізму, поширенню думки про всюдозволеність і безкарність злочинців є боротьба перш за все з корупцією посадовців правоохоронних і судових органів, з приховуванням від реєстрації вчинених злочинних діянь.

На етапі розслідування та призначення покарання за вчинення злочину запобіжний ефект має слідчо-судова профілактика. За радянської доби багато наукових робіт було присвячено аналізу й розробці шляхів удосконалення цієї діяльності. Завданням сучасного періоду є своєрідна реанімація всього кращого, що було напрацьовано в цій сфері. Справа в тому, що поверхове ставлення практиків до можливостей профілактики злочинності під час досудового й судового слідства породило її недооцінку. Таке ставлення знайшло підтвердження при аналізі матеріалів кримінальних справ. Лише у 5,6 % справ виносилися подання слідчого чи окрема ухвала (постанова) суду. Жодної відповіді з боку органів, на адресу яких ці документи були направлені, про конкретно вжиті заходи щодо усунення причин та умов учинення рецидивного злочину у вивчених кримінальних справах не було. Ось чому ще раз потребує аналізу механізм контролю за виконанням подань чи ухвал (постанов) з боку слідчо-судових органів.

Покарання — невід'ємний елемент злочинної «кар'єри» рецидивістів. Якщо цього факту немає в їх злочинній біографії, то немає й рецидиву злочинів у кримінально-правовому значенні цього слова. Водночас призначення покарання з урахуванням його цілей, закріплених у ч. 2 ст. 50 КК України, слід розцінювати і як дуже важливий етап у запобіганні рецидивній злочинності. У цьому зв'язку треба порушити проблеми а) ефективності покарання, що призначається рецидивістам, і б) принципів його призначення стосовно розглядуваної категорії осіб.

Як вбачається, двома основними вимірами ефективності покарання можна назвати: а) невчинення особою нових злочинів, тобто, власне, відсутність рецидиву, і б) повернення особи до суспільства повноцінним його членом. Якщо перший вимір ефективності орієнтує на досягнення перспективи найближчої й безпосередньої, то другий може виявитися дуже віддаленою перспективою. Проте завдання судової й кримінально-виконавчої систем щодо призначення і виконання покарання можна вважати цілком реалізованим, а вжиті заходи розцінювати як цілком ефективні, якщо особа не повернеться до вчинення нових злочинів. Що ж маємо на практиці? Із тих осіб, які були засуджені за вчинення умисного злочину(-ів) лише один раз, знову повернулися до протиправної поведінки під час умовно-дострокового звільнення або звільнення від відбування покарання з випробуванням 38 % осіб; 19 % — під час або після відбування покарання, не пов'язаного з позбавленням волі; 43 % — під час або після відбування покарання у виді позбавлення волі. Таким чином, ці особи вже перейшли до класу рецидивістів. Що ж стосується рецидивістів, які знову вчинили злочини, маючи в злочинній «кар'єрі» не менше двох попередніх судимостей, то 76,7 % із них знову були засуджені до позбавлення волі під час або після попереднього відбування покарання теж у виді позбавлення волі; 13,8 % — під час або після засудження до інших видів покарань, не пов'язаних з позбавленням волі; 9,5 % — під час умовно-дострокового звільнення або звільнення від відбування покарання з випробуванням. Інакше кажучи, *зі збільшенням кількості засуджень ефективність запобіжного впливу покарання, на жаль, відчутно знижується*. Особливо наочним це є у випадках призначення покарання у виді

позбавлення волі. Якщо для одних рецидивістів (наприклад, з ознаками злочинної професіоналізації) наявність фактів покарання в злочинній «кар'єрі» — ціна ризику внаслідок їх свідомого вибору злочинного способу життя, то позбавлення волі для знедолених, хворих, престарілих і навіть вкрай деградованих рецидивістів стає привабливим, оскільки колонія — реальна умова збереження їм життя. Таким чином, тут є присутнім парадокс: для однієї, звісно ж, більшої частини рецидивістів покарання залишається лише карою, для другої — спасінням. Ось чому стосовно перших вимагати від покарання посилення запобіжного потенціалу — це фікція, утопія. У такій ситуації може йтися про досягнення бодай однієї мети покарання — кари. Що ж до других, то можна вести мову лише про певне викривлення змісту такої мети покарання, як запобігання новим злочинам, яка фактично досягається ціною втрати цих людей для законослухняного суспільства. Тут мимоволі виникають питання: розуміють останні цілі призначення покарання і чи є колонія для них тим місцем, знаходження в якій сприймалося б ними як кара за вчинене? На перший погляд здається, що альтернативою поверненню до колонії виступають установи соціального захисту, які надають широкий спектр послуг, включаючи й догляд за хворими, старими та ін. Однак навіть знання про наявність таких установ не зупиняє людину від повернення в колонію, нехай і такого, що розцінюється ними як захід крайньої необхідності. Як тут не погодитися з думкою С. М. Іншакова, який, визначаючи найбільш імовірні шляхи еволюції класичного напряму впливу на злочинність, одним із них назвав гуманізацію методів позбавлення волі (перетворення тюрем з рукотворного пекла на землі у своєрідні притулки з людськими побутовими умовами й достатньо жорстким режимом)?¹ Це, з одного боку. З другого — знову ж таки виникає дилема: чи морально примушувати суспільство дбати про них «під завісу життя», витрачаючи на це немалі кошти й створюючи подібні установи?

Покладати особливу надію на запобіжний потенціал покарання винних (з огляду на ці зауваження) найрозумніше при засудженні особи вперше. При цьому сила покарання обов'язково повинна під-

¹ Іншаков С. М. Зарубежная криминология / С. М. Іншаков. — М. : Норма, Инфра-М, 1997. — С. 348.

кріплюватися заходами соціальної адаптації. Якщо ж вона знову вчиняє умисний злочин, треба виходити з принципу, що своєрідний кредит довіри особі, яка переступила межу дозволеного, суспільство надає лише один раз. Після засудження вдруге запобіжна функція покарання істотно знижується, що й виявило емпіричне дослідження. А це дає підстави стверджувати про посилення лише карально-го ефекту покарання. У цьому зв'язку виправдовує себе практика призначення останнього у розмірі не менше обов'язкової частини максимального строку найбільш суворого виду покарання, передбаченого за вчинення злочину, але в межах санкції відповідної статті Особливої частини КК. Саме такий підхід закладено в ч. 2 ст. 68 КК РФ («Призначення покарання при рецидиві злочинів»). Шляхом застосування більш суворого покарання до рецидивістів посилюється не лише кара (чого більшість із них цілком заслуговує), а й запобіжний вплив у частині захисту суспільства від злочинних проявів, що досягається, приміром, завдяки призначенню більш тривалого строку позбавлення волі. У цьому випадку треба виходити з пріоритетів суспільства.

При призначенні покарання особі за вчинення нового злочину (мається на увазі такого, що є рецидивним) вбачається доцільним враховувати не лише характер і ступінь суспільної небезпечності цього злочину, а й причини, внаслідок яких вплив попереднього покарання виявився недостатнім. У цьому плані російський законодавець пішов ще далі, встановивши, що при призначенні покарання при рецидиві, небезпечному рецидиві або особливо небезпечному рецидиві враховуються не лише характер і ступінь суспільної небезпеки знову вчиненого злочину, а й характер і ступінь суспільної небезпеки раніше вчинених злочинів (ч. 1 ст. 68 КК РФ). Від запропонованого правила про призначення рецидивістам покарання у розмірі не менше обов'язкової частини максимального строку найбільш суворого виду покарання за певних умов, звичайно ж, можуть бути відхилення, наприклад за наявності обставин, що пом'якшують покарання (ст. 66 КК України), або будь-яких виняткових обставин, що суттєво знижують ступінь тяжкості вчиненого злочину (ст. 69 КК України). Саме такі умови, за наявності яких покарання при рецидиві злочину може бути призначено в менших

розмірах, ніж встановлено для рецидивістів за загальним правилом, зазначаються у ч. 3 ст. 68 КК РФ. На наш погляд, цей досвід вартий врахування під час запровадження у Загальній частині КК України норми про призначення покарання при рецидиві злочинів.

Ще один момент, якому потрібно приділити увагу, призначаючи покарання рецидивістові, полягає в тому, що суд не має права посилюватися у вирокі на п. 1 ч. 1 ст. 67 КК України і враховувати повторність і рецидив як обставини, що обтяжують покарання, якщо в диспозиції певної статті Особливої частини КК зазначені види множинності безпосередньо передбачені як ознаки конкретного складу злочину¹. Вважаємо, що дотримання таких принципів призначення покарання рецидивістам у цілому не позбавлене логіки і має значний запобіжний потенціал.

Рекомендовано до друку на засіданні сектору дослідження проблем запобігання злочинності ІВПЗ АПРН України (протокол № 5 від 10 вересня 2009 р.).

Рецензент — доктор юридичних наук, професор В. В. Голіна.

¹ Зінченко І. О. Множинність злочинів: поняття, види, призначення покарання : монографія / І. О. Зінченко, В. І. Тютюгін ; за заг. ред. В. І. Тютюгіна. — Х. : Фінн, 2008. — С. 164.